

Остерське староство Київського воєводства Речі Посполитої (1569 р. – середина XVII ст.)

Після підписання 1569 р. Люблінської унії територія Київського воєводства, а разом з нею і Остерське староство, відійшли до Речі Посполитої. Для новоприєднаної території Корони зберігалася застосовування Литовського Статуту 1566 р. та уживання староукраїнської мови в діловодстві. Українська шляхта отримала шанс зрівнятися у правах із шляхтою польською. Люблінський сейм 1569 р. звільнив шляхту від лагодження укріплень та мостів, а з Статуту 1566 р. викреслили обов'язок про земську оборону, бо той суперечив шляхетським вольностям (Мальченко, 2001, с. 32). Іншим наслідком Унії стало активне польське освоєння регіону, свою колонізацію розгорнули як польські магнати так і дрібніша польська шляхта. Хоча перед остерськими боярами й з'явилася нагода отримати повноту шляхетських прав, у своїй більшості це їм не вдалося, що стало однією з причин масової втрати маєтностей. Ще М. Александрович зазначав: «можливо Остерським боярам було-би надане шляхетство, якщо б вони потурбувались про це, як це зробили (бояри) Овруцькі, але вони, у перший час ймовірно не зрозуміли значення шляхетського права, а згодом час було втрачено» (Александрович, 1881, с. 18, 20; Бузун, 2010, с. 39).

У 1569 р. Остер, разом із іншими містами Київського воєводства, присягнув королю, 1570 р. королівський люстратор Ян Бистриковський, який досліджував київські акти, зазначав, що в них наявні реєстр присяги обивателів Київської землі (Літвін, 2016, с. 425–426). На жаль, але цей документ наразі нам не відомий.

З цього періоду кількість населення на Остерщині стрімко зростає, бурхливо розвивається осадництво. Цікаво, що основна маса переселенців рушила не з Польщі, а з Волині. Не припинявся, а продовжувався, хоча і меншою мірою, рух переселенців з Білорусії (Жук, 2011, с. 14). Наприклад, утікачі з Ржищева оселялися в Ялмунці (с. Євмінка), а із Загалля та Остроглядичів (Остроглядів) – в самому Острі. З кінця XVI ст. збільшується кількість сіл і хуторів у Остерському старостві (Александрович, 1881, с. 23; Бузун, 2010, с. 42). Завдяки переселенцям зростає й населення Остра, де окрім старого міста утворюється нове (зараз це сучасне м.Остер). Нове місто виросло навколо новозбудованого замку, взамін старого замку О. Гаштольда, який не відповідав нагальним потребам – знаходився далеко від Десни, та не міг завадити московським людям плавати по річці й грабувати прибережні села. Тому Сигізмунд II Август й наказав побудувати замок над самою Десною. Будівництво завершилося у 1571 р. (Александрович, 1881, с. 23–24).

Новозбудований замок з півночі перекривався р. Десна, зі сходу – озером Деснище (вочевидь це було старе русло чи затока), з півдня Остер захищався річкою Попівка, що витікала з озера, плинула через місто і впадала в Десну за містом. Новий замок мав втричі більшу площу ніж старий. З боку Десни була побудована міцна стіна, з усіх інших боків – частокіл. Замок мав чотири вежі без брам та дві вежі (башти) з брамами – річкову та міську (Мальченко, 2001, с. 161).

У новому замку в міщан було право вибрати собі городню (чотирьохстінній зруб, на якому розміщувався оборонний майданчик із заборолом та дахом, інколи городні заповнювали землею, інколи використовували як склади), опісля чого вони були зобов'язані тримати її у належному стані. Наявність городні дозволяла залучати міщанина до ремонту та утримання замку. Цікаво, що якщо міщани відмовлялися від них, королівські ревізори розподіляли ці городні примусово (Мальченко, 2001, с. 19, 25–26).

У 1571 р. в новозбудованому Остерському замку був поставлений гарнізон із 150 дрібних шляхтичів. Остерське боярство мало захищати замок та битися з ворогом під командою старости чи підстарости, а також було зобов'язане розвозити листи, але не далі Дівиці, Києва і Чернігова. Кожний з остерських бояр був зобов'язаний мати коня, самопал, 150 куль та 3 фунти пороху. На боярах і міщанах лежав обов'язок ремонтувати остерський замок. Міщани, окрім цього, ще платили чинш, возили дрова до замку, ремонтували мости, гаті, замкові млини, під час нападу ворога мали захищати місто. Цікаво що остерські міщани так само мали бути озброєні самопалом, 150 кулями та 3 фунтами пороху. Поза замком міщани військової служби не відбували (Александрович, 1881, с. 24; Бузун, 2010, с. 43).

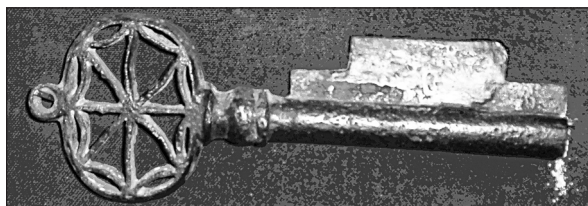

Рис. 1. Ключ від остерських воріт (з фондів Остерського історико-краєзнавчого музею)

У 1616 р. в Острі було 184 міщанських дими, що сплачують різні чинші, а також овес й сіно. Димів боярських було 90, бояри відбували службу замкову та воєнну, а також платили подимне по 2 гроші з диму та 21 злотий й 5 грошей на порох. Усі кошти зібрані з боярства йшли на утримання вогнепальної зброї. Також у місті було 40 козацьких дворів, козаки повинностей не сплачували (Александрович, 1881, с. 29).

У першій половині XVII ст. проводилися роботи з реконструкції фортифікаційних споруд центра староства – Остерського замку. Насамперед, догляду потребували башти. На початку 20-х рр. XVII ст. замок мав як і раніше майже квадратну форму, але дещо меншу площу – 80 на 80 сажнів. З трьох сторін фортифікації склалися з валу та подвійного частоколу. А от з четвертого боку річка Десна зруйнувала половину валу та завалила одну башту. У додачу й сам острог був не дуже справний, місцями похилений у обидві боки. Навколо замку існував рів, міст через який вів до брами. Надбрамна башта була повністю реконструйована та стала триповерховою. Усі три поверхи були пристосовані для використання вогнепальної зброї. Інша брама, що контролювала бік від річки Попівка, залишилася двоповерховою та була реконструйована досить недбало. На поверхах були «стрільніці» («окієнка») для стрілянини в усі сторони. Третя брама над озером Деснище функціонувала лише тоді, коли вода з озера відступала. Інші три вежі у 1626 р. були у занедбаному стані, вони не ремонтувалися, місцями згнили, артилерії у них не тримали, а стрільниці місцями були забиті (Мальченко, 2001, с. 225). За матеріалами Інвентарю 1626 р. в Острі було 35 боярських димів, 20 шляхетських та 236 міщанських. Двічі на рік в місті проходив ярмарок, де продавали дерев'яний посуд, рибальське приладдя, колеса, полотна, плахти, лісоматеріали, дьоготь (Бузун, 2010, с. 53).

У 1626 р. тодішній остерський староста Єреміан Залеський скаржився, що немає грошей утримувати замок внаслідок невеликих прибутків з міста. Ще до цього він просив дозволу побудувати новий замок на старому городищі – в Старгородці. Прохання обгрунтовувалось тим, що приєднанням Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої військова загроза з Десни зникла (Бузун, 2010, с. 53). Можливо із цією старостинською скаргою пов'язане надання Остру у 1627 р. Сигізмундом III права вільної торгівлі: «О свободной тамошних мещан (Остра) торговле, ярмарках» (Бузун, 2010, с. 53). Деякі дослідники помилково називають цей привілей наданням місту Магдебурзького права (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 4), хоча Остер отримав його лише у 1663 р. (рис. 1).

На прохання старости у 1628 р. до Остра прибула комісія. Ревізорі дослідивши ситуацію констатували, що замок розвалюється, а у самому старостві чимало сіл стало приватними та не дають прибутків на старостинський уряд. І хоча замок в цей період підмивався деснянськими водами, що вже завалили одну з п'яти веж фортеці та майже 40 м стіни, новий замок вирішили не будувати. Зусиллями самої старостинської влади в цей період це також було неможливим. Тим не менш, за ініціативою старости біля залишків мурованої церкви на старому городищі (Старгородці), були збудовані якісь укріплення (Бузун, 2010, с. 53; Мальченко, 2001, с. 225–226).

Відбудували вали як старого так і нового замку лише із початком війни з Московською державою 1632 р. У 1634 р. привілей остерським міщанам підтвердив Владислав IV. Однак, хоча матеріали королівської люстрації Остерського староства 1636 р. засвідчують збільшення прибутків за рахунок мит, оренд з шинків, млинів та озер (5000 флоринів і 25 злотих), грошей на утримання

Подесення в історії України

староства (а тим більше на будівництво нового замку) не вистачало (Бузун, 2010, с. 53; Lustracya, 1877, s. 210).

Люблінська унія принесла зміни в колонізаційні процеси на території староства. Насамперед, вона дала можливість частині дрібного боярства отримати повноправний шляхетський статус — «вийти в повіт». У 1569 р. Сигізмунд II Август видав два інкорпораційні привілеї, окремий для Київського, та спільний для Волинського й Брацлавського воєводств. Шляхту цих воєводств було наділено повнотою привілеїв коронної гербової шляхти (Літвін, 2016, с. 14). При проведенні першої поунійної люстрації у 1570 р. ревізори зазначали: «...при цих окраїнних замках було чимало таких зем'ян і шляхти, котрі, окрім земської служби, повинні були завжди виїжджати при старості проти неприятеля, а також виконувати інші послуги на замок. Однак нині вони, бажаючи підпасти разом із іншою старожитньою шляхтою привілеєві, виданому за унією, і служити разом із нею, не виконують звичних замкових послуг і взагалі оголошують себе вільними» (Яковенко, 2008, с. 276).

На території Остерського староства сиділи боярські роди Жукінських, Головицьких, Домбровських, Шкод, Толкачів, Рубанків, Курцевичів, Серед, Баранських (Барановських) та ін. (Грушевський, 1995, с. 283–284). Однак масових звернень із проханням підтвердити своє шляхетство від острян не було. За королювання Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) більшість привілеїв надавалися на ленних умовах, що дозволяло владі максимально ефективно використовувати земельні ресурси держави, забезпечуючи шляхту землею за умови військової служби. А у разі припинення служби або ж згасання роду, земля передавалася іншому шляхтичу (Блануца, 2017, с. 349). На Остерщині хіба що Рожновським вдалося повернути собі с. Рожни (П.Клепатський вважав цих Рожновських самозванцями) (Клепатський, 2007, с. 241). З колективних пожалувань згадаємо привілеї Стефана Баторія (1576–1586 рр.), який звільнив остерських бояр від розвозки листів до старостинських сіл (Александрович, 1881, с. 36–37).

Прийшлій шляхті надавалося право осаджувати нові поселення, інколи старі боярські села купувалися, інколи захоплювалися. Отримували пожалування і представники остерського боярства. У 1587 р. остерський староста віддав «старе» селище Олбін шляхтичам Войцеху Барановському та Воцеху Григоровичу (Александрович, 1881, с. 25). Вихідцю з Волині Вацлаву Вільггорському завдяки службі та зв'язкам із воєводою К.Острозьким близько 1580 р. вдалося отримати в Остерському старостві Крехаїв і Боденьки. У 1603 р. йому дісталася у володіння сусідня Євмінка (Літвін, 2016, с. 270, 297).

У 80-90-і рр. XVI ст. прикордонна Надинівка, що знаходилась біля впадіння р. Смолінка до Десни, була віддана старостою М. Ратомським шляхтичу Юрію Орловському та боярину Юрку Білику. На думку М. Александровича, тоді ж у с. Євмінка був заснований хутір Беремицький — володіння бояр Беремицьких. Село Лутава була віддана у дідичне володіння Федору Проскурі Сушанському та Юрію Ясинському. Село Жукін залишився володінням Жукінських. Село Чернін отримав воєвода Новогрудський Федір Скумін (Александрович, 1881, с. 25).

За привілеєм Сигізмунда III 1598 р. шляхтич Іван Коловицький отримав право осадити містечко Бобровиця в однойменному урочищі. Однак «осадник» незабаром помер та не встиг скористатися цим правом (Мальченко, 2001, с. 105–106). Село Семиполки, на думку М. Александровича, були засновані паном Богінським (Александрович, 1881, с. 38). У травні 1617 р. королівський секретар Ф.Олешко отримав у володіння Ніжинське городище (Кулаковський, 2006, с. 246–247). Лутава стала володінням Федора Проскури-Сушанського — була придбана 1628 р. в Яна Єнича. Тиши-Биковські заволоділи с. Воропаїв (Літвін, 2016, с. 273, 297).

Значними маєтностями на Остерщині заволодів королівський секретар Захарій Єловицький (Яловицький), який до того працював у коронній канцелярії як руський писар. За пожалуванням Сигізмунда III він отримав у Остерському старостві села — Боденьки (1613 р.), Рожни (1613 р.), Летківці, Колінце (1615 р.), Виповзів (опісля 1618 р.) та Євмінку (1624 р.). На 1628 р. йому належало близько 60 димів (Літвін, 2016, с. 298).

Стараннями остерського старости Михайла Ратомського (став на уряд у 1593 р.; Александрович, 1881, с. 26; Пиріг, Конопля, 2017, с. 29), були осаджені такі значні населені пункти регіону як Бобровиця та Носівка. До М. Ратомського староство перейшло від батька Лаврина (Пиріг, Конопля, 2017, с. 29), якому вдалося зберегти цей уряд, навіть не зважаючи на те, що у 1594 р. на Остерщину претендував Себастьян Собеський (Яковенко, 2008, с. 239) (рис. 2–3).

Містечко Бобровиця була побудована у 1601–1602 рр. на старому городищі: «осаду новую городище новое до гафунку нашого прышли и спали, которые ижъ на самомъ пограничью суть яко опатности доброе» (Мальченко, 2001, с. 105–106; АЮЗР, 1907, с. 312–313).

Рис. 2. Печатка Олександра Ратомського (1611 р.)

Рис. 3. Печатка Михайла Ратомського (за: Однороженко, 2012, с. 140)

Відомо, що М. Ратомський утримував міські споруди у доброму стані. У 1626 р. місто було оточене валами з дубовим острогом нагорі. Також було побудовано кілька зроблених «у зруб» башт, але без покриття. Від міста замок був відділений ровом, через який міст вів до в'їзної двоповерхової вежі. Замокві фортифікації складалися з двох кіл оборони. Перше коло – це вал з в'їзної баштою і кількома баштами між острогом. За усім периметром укріплень розташовувалися комори. Від в'їзної брами першого валу йшов хід. Другий вал виконував роль цитаделі (дитинця) самого замку. Він мав власну двоповерхову подвійну в'їзну браму й господарські будівлі всередині. Між першим валом і цитаделлю існував рів, через який було зведено міст до брами. У 1636 р. Бобровиця згадана як містечко, оточене валами з парканами і ровами (Мальченко, 2001, с. 105–106). До 1619 р. остерський староста М. Ратомський заснували містечко Носівка (Кулаковський, 2006, с. 246–247). Опісля 1618 р. велика фортеця була зведена в Ніжині. Місто стає самостійним центром колонізації регіону Річчю Посполитою. Під час Смоленської війни саме в Ніжині були сконцентровані значні сили козацьких та коронних військ (Пархоменко, 2016, с. 188).

Королівські люстрації Остерського староства першої половини XVII ст. дають можливість простежити зміни у наявній структурі землеволодіння.

За матеріалами ревізії 1616 р. село Євмінка було в оренді у київського стольника Вацлава Вельгорського (староста отримував за це 7 злотих 17 грошей). Стольник заснував біля с. Євмінка слободу, адже заснування слобод звільняло від оподаткування. Село Боденкі було в позиттєвій посесії королівського секретаря Захарія Єловицького (оренда: 31 злотий 20 грошей). Села Літочки (Літки) чи Колінці платили чинш (3 злотих 27½ грошей) старості, також забезпечуючи його сіном. Село Крехаїв (Крехайов) було у посесії Миколи Пліхти за 30 злотих. У Виползові («Виползнові») було 12 димів, село знаходилось в оренді у королівського секретаря Ф. Олешка за 35 злотих. Село давало 2 бочки меду, грошовий чинш (31 флоринів та 20 злотих). У селі була корчма (Александрович, 1881, с. 29; Бузун, 2010, с. 50; Lustracya, 1877, s. 96–100).

За матеріалами ревізії 1622 р. до Остерського староства належали замкові села: Виповзів – прибутку 46 злотих 18 грошей; Євмінка Стара та Нова – 145 злотих; Боденькі – 142 злотих 15 грошей (у Боденьках та Євмінці частина прибутку витрачалась на управління – 40 злотих, із урахуванням цієї суми залишалось 247 злотих 15 грошей; Крихайов – 120 злотих 18 грошей (на управління 20 злотих 18 грошей). Замковим містом Остра була Бобровиця, яка давала прибутку 2097 флоринів 17 злотих і 1 гріш (Александрович, 1881, с. 35; Бузун, 2010, с. 52; Lustracya, 1877, s. 128–130).

У 1628 р. люстратори відмічали що на Остерщині багато закинутих городищ. Зважаючи що значна частина населених пунктів опинилася у приватному володінні, ревізори велику увагу приділили розмежуванню державних старости та шляхетських земель (Александрович, 1881, с. 80–83; Бузун, 2010, с. 27). Серед володінь, прибуток з яких йшов на старостинський уряд, згадаємо с. Козари на річці Остер. Щонайменше від кінця XVI ст. до Остра належало й с. Руда (Клепатський, 2007, с. 241).

Люстрація 1636 року подає численні польські прізвища нових посесорів маєтків Остерського староства, це Мацей Кривицький, Станіслав Ольшевський, Ян Ортовський, Мартин Джаковський, Бартоломей Трембіцький, Ян Кашовський, Себастьян Крушинський та інші (Жук, 2011,

Подесення в історії України

с. 22). У 1636 р. щоб збільшити прибутки Остерського староства, люстратори відмінили договори старости з осадчими на Новий Остер, Калиту та Семіполки, хоча ці населені пункти вважалися слободами і володарі (осадчі) користувалися пільгами. Не зважаючи на це, люстратори зазначили, що Новий Остер через шість років (на 1642 р.), а Калита і Семіполки через три (на 1639 р.) мали нести повинності встановлені люстрацією 1628 р. для Старого Остра та Омелянова (для цього села пільга вже закінчилася). Розмір повинностей був наступний: з пари волів — 1 злотий, чверть вівса, осьмачка жита та пів осьмачки ячменю; з диму — 2 курки, 10 яєць, віз сіна, віз соломи, два вози дров; з двох пар волів — гусак, з двадцяти п'яти пар волів — ялова корова, кабан, чотири барани, бочка меду і пів бочки соленої риби. Хто не мав волів та орав кіньми — то 1 кінь вважався за пару волів. Торговці, що плавали на кораблях мали давати 2 злотих, чверть вівса, віз сіна, пару гусей та пару курей. Ті що плавали на човнах — половину цієї податі. Обидві категорії торговців мали також складатися на ялову короку, кабана, баранів, мед та рибу. Аналогічну повинність несли селяни що орали землю. Той хто не обробляв землю і не займався торгівлею, а займався заробітками — мав платити чинш пів злотого і давати осьмачку вівса та віз сіна. Усі разом були зобов'язані, навзаєм призначеної колісь ловлі риби неводом, платити з кожного диму 2 гроша, привезти два воза дерева для езів, давати підводу на відстань до 12 міль та ремонтувати шарварком гаті, мости та млини. Той хто мав борті, повинен був давати по 2 бочки меду, а володільці рибних ловів на річках Остер та Трубіж — дїжку солонї риби. В Остерському староствї ще не було панщини, однак, як зазначав М. Александрович, наявні повинності ставали важким тягарем, до того ж, не було гарантії, що під час подальших люстрацій (або ж за бажанням старости) вони не були б збільшені (Александрович, 1881, с. 38–39; Lustracya, 1877, s. 209–214).

За господарювання Речі Посполитої великими землевласниками на Остерщині залишалися монастирі: Києво-Печерський та Пустинно-Микільський, а також Софійська митрополіча кафедра (у 1596–1637 рр. — унійна) (Літвін, 2016, с. 164–166). Унію з Римом підписав київський митрополит М. Рогоза, разом з ним до неї долучилися Софійський та Видубицький монастирі, а от Києво-Печерський монастир залишився православним. У нього були відібрані маєтності, але у 1615 р., на прохання лаврського архімандрита Єлисея Плетенецького, вони були повернуті. У Остерському старостві монастир втратив села Погреби та Вишеньки, новоосіле с. Зазимья, села Гнедін, Осокорки та Свиноїди. Перші чотири (Погреби, Вишеньки, Зазимья та Гнедін) — стали володіннями київської митрополії, а останні два (Осокорки та Свиноїди) опинилися у володінні Видубицького монастиря. У 1620 р. була відновлена православна ієрархія, а у 1632 р. Петро Могила добився на виборах Владислава IV, що Київській митрополії були повернуті Софійський та Видубицький монастирі та їхнє майно. На думку М. Александровича, за старостування Стефана Аксака на Остерщині силоміць насаджувалося католицтво (Александрович, 1881, с. 34–35). Із приєднанням на початку XVII ст. Чернігівщини до Речі Посполитої римо-католицька церква повернула собі Короп (Короп'є) у Остерському старостві (Літвін, 2016, с. 146). Володінням віленських біскупів знову став Моровськ, за Гетьманщини відданий Київському Свято-Софійському монастирю (Александрович, 1881, с. 49; Василенко, 1893, с. 66).

Звісно що Люблінська унія призвела до помітних соціальних змін. Прикордонне Остерське староство потребувало постійного збільшення військового контингенту. Зважаючи на непевний боярський статус дрібне остерське боярство знаходить себе у новому козацькому середовищі. Як зазначає Н. Яковенко, від кінця XVI ст. остерські ленники висунули до лав козацької старшини чимало своїх представників. Зважаючи що на порубіжжя, із його постійною небезпекою, станови бар'єри між дрібним шляхтичем, боярином, козаком і міщанином були незначними, цей перехід не був чимось дивним. І хоча козаків сеймові ухвали трактували як «плебс» чи «збунтовану чернь», під час воєн вони вже називалися «рицарським людом» (Яковенко, 2008, с. 274–275).

Перша козацька рота була створена в Острі 16 березня 1557 р., її командиром був найманець Андреас Тольман (Lietuvos metrika, 2011, с. 183). У 1564 р. Станіслав Клопоцький (Хлопоцький) найняв роту драбів для гарнізонної служби, бо знайшлося лише десять бажаючих піти на козацьку службу. Той самий ротмістр власним коштом утримував 15 вершників для здобуття «язиків»: «пань Клопоцький петнадцать коней ездныхъ збройно на свою шкоду ховаеть на замку тамошнемъ для добыванья языковъ и иншихъ потребъ ку лепшой безпечности замку» (АЮЗР, 1907, с. 152–154). У квітні 1570 р. козаки під Остром пограбували турецьких купців-вірмен, які без відповідного дозволу прямували Десною до Московщини. У реєстрі козаків 1581 р., що брали участь у поході на Москву згадано чимало острян — Іван Водоп'ян, Охрім і Пашко з Остра та Василь Копеть (Ко-

поть) (Грушевський, 1995а, с. 155–156; Пенський, Лавренчук, 2011, с. 24). Останній походив з родини дрібного остерського боярства Коптів.

Під час повстання Наливайка саме Остер став місцем де мали зійтися сили повстанців. У 1596 р. під Остер, а далі на Київ, з Білорусі йшов Шавула. Туди ж збиралися й полки Лободи, щоб об'єднатися під Києвом (Грушевський, 1995а, с. 221).

Прикордонне становище Остра породжувало постійні конфлікти на польсько-московському пограниччі. Остерський староста М. Ратомський на зламі XVI–XVII ст. постійно грабував московські землі, для того навіть створив загони «охочих». У 1600 р. ці загони пограбували московські землі аж до Чернігова. У відповідь на скаргу московських воевод було вирішено послати суддів «о рубежах, спорних землях и общинных (обидных) делах меж Чернигова и Остра» (Александрович, 1881, с. 27; Бузун, 2010, с. 46–47). У «перемирной» грамоті 1602 р. містилася заборона «в города и земли и в угодыя потомужь не вступатисе, и не воевати, и ни чим не зачепляти, и новых городов не ставити до того перемирного року» (перемир'я встановлювалось на 20 років) (Памятники, 1912, с. 62–63, 70–71). А от заплановане на 1602 р. розмежування кордонів було зірвано: «А напервѣй межѣ Остра и Чернигова... въ году тысяча шестьсотъ втором, мѣсяца Мая первого дня, судьи съ обѣихъ сторонѣ мѣли бытъ сосланы; а где бѣ тые розницы не успокоилися, тегды потомъ и другихъ свудей сослатъ, и, сыскавши правду, съ обѣихъ сторонѣ успокоить, а до того войны не всчинать и крови не розливать». Однак московська делегація так і не приступила до розмежування: «Водлугъ которыхъ его королевская милость господарь нашъ милостивый во всемъ заховуючися, зсылалъ судей своихъ для тыхъ розниць, на срокъ назначенный, на рубежъ промежъ Остра и Чернигова.... судей на срокъ не выслалъ, але послалъ воеводъ своихъ съ Чернигова и съ Путивля, съ войскомъ, с пушками и съ иными нарядами, военнымъ обычаемъ, которые городъ и мѣсто князей Вишневецкихъ Прилуку, въ которомъ было большъ шестисотъ домовъ осады, збурили и сожгли, людей многихъ мужскою и женскою плоти, на остатокъ и дѣтокъ на смерть побили и помордовали, и помордовали, и много крови христьянской пролили, а иныхъ живыхъ неприятельскимъ обычаемъ въ полонь побрала» (Памятники, 1912, с. 621).

Слід за магнатами не цуралася захоплення пустих прикордонних земель і дрібна остерська шляхта, що мешкала на польсько-московській границі (Александрович, 1881, с. 31–32). На думку дослідників-краєзнавців, остерські бояри активно заселяли Лівобережжя Десни у районі Козельця (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 26).

На початку XVII ст. остряни брали участь у поході на Москву Лжедмитрія. У передових полках, що взимку 1603–1604 рр. почали збиратися на Московщину, були князі Вишневецький, Ружинський, Струсь, Ратомський, а разом з ними, за висловом М. Грушевського – «ціла хмара українського козацтва» (Грушевський, 1995а, с. 322–323). Саме остерський староста М. Ратомський активно науськував Лжедмитрія на похід у московські землі (Памятники, 1912, с. 322, 335–336, 420, 517–520, 759). У 1604 р. до чернігівського воеводи Михайла Кашина з'явився посильний від остерського старости М. Ратомського: «Да во (7) 112 году (1604 р.) приѣхалъ государя нашего к украинному городу к Манастыревскому (м. Мороськ), ис которого первая прелестъ стала, Литвин Томашко Дементьев от старосты Остринского от Михайла Ратомского к сотнику стрелецкому к Третьяку Козловскому, а привез с собою листъ от того же вора, еретика, розстриги от Гришки Отрепьева. И Манастыревского острогу приказной человекъкъ Борис Лодыгин тотъ воровской листъ послал в Киев к воеводе ко князю Василью Острожскому и к Михайлу Ратомскому з детьми боярскими; и тѣхъ детей боярским, которые ѣздили с тѣми листы по Михайлову приказу, в Остри безчестили и, грамоты отняв сильно, ихъ выбили вон. А после того в томъ же году к тому же Манастыревскому приезжали от Михаила же Ратомского Остряне Исачко Лях та Истомка Билин с товарищи человекъкъ с 30 в судѣхъ з грамотами о томъ же воре Гришке Отрепьеве, нызваючи его царевичем; и, покинув грамоты у Манастыревского, сами побежали» (Памятники, 1912, с. 260).

23 жовтня 1604 р. Лжедмитрій I переправився через Дніпро біля с. Сваромья й по правому берегу Десни рушив через с. Жукін. В Жукіні він зупинився на два дні і далі пішов до московського кордону. Основний табір самозванця був розміщений під Виповзовим (Александрович, 1881, с. 29). Остерський староста М. Ратомський заздалегідь надіслав до Чернігово-Сіверських міст листи із закликами визнати Лжедмитрія за царя: «И какъ пришли воевода (К. Вишневецький)... и Острянской староста, и иные паны... и учали прельщати и устраивати тутошнихъ северюковъ королевскимъ же именем, будто король и паны-рада про него подлинно сыскали, что онъ прямой царевич» (Памятники, 1912, с. 433–435).

Подесення в історії України

Першими на бік самозванця перейшли мешканці Моровська, які зв'язали та привезли до нього у Виповзів своїх воевод (Александрович, 1881, с. 29). 30 жовтня 1604 р. Моровськ присягнув самозванцю, Лжедмитрій пробув там два дні і вирушив до Чернігова. У дорозі його постійно супроводжував остерський староста Михайло Ратомський (Бузун, 2010, с. 48). Цікаво, що у 1611 р. усіх остерських бояр та міщан, що брали участь у московському поході, М. Ратомський нагородив правом безкоштовно ловити рибу волоком, звіря по першій порожі, видирати бджіл з усіх непозначених дерев та дроти лико. 16 серпня 1614 р. цей привілей був затверджений Сигізмундом III (Александрович, 1881, с. 29; Бузун, 2010, с. 48–49).

У 1605 р. московські урядовці Посольського приказу констатували, що «литвин» Щасний збирав розвідувальну інформацію («и тых станичников детей боярских литвинъ Щасный роспрашивал про наши Украинные города и про остроги, и пытали их и огнем жьгли, а иных побили... И многие лазучники вашего (Речі Посполитої – І.К.) господарства, приходя в наше господарство, воровские письма приносил, и въ городех на посадех и по дорогам листы воровские мечут того вора именем (Лжедмитрія – І.К.), хочечы тым въ хрестиянстве кроворозлитье вѣсчати. Да с тым же вором и з геретьком чернѣцомъ з ростырою по совету из Остра Михайло Ратомский безпрестани присылает в нашу землю въ Черниговской уездъ людей своих воинскимъ обычаем, и людей наших украинных побиваютъ и грабеть, и кровь хрестиянскую проливаютъ, чело крестьяном (хрестиянам) делати не годитца» (Памятники, 1912, с. 178). Напади на московські землі продовжувалися і у 1605 р.: «Да в прошлом во (7)113 году (1605 р.) в сентябрь приходили в Черниговской уѣздъ Михаила же Ратомского люди Янко, да Настаско да Рагоза с товариши, а с ними атаман Сахно Глубцов, Запорожской казак, і погромили государя нашего людей детей боярских і стрельцов на Крылове пустоши, от Чернигова версть с 7. И государя нашего Черниговские воеводы посылали за тѣми воры, и тѣ воры Михайловы люди в розпросе говорили, что послал ихъ Михайло Ратомской от того вора от розстриги языков добывать» (Памятники, 1912, с. 260).

У 1606 р. московських дипломатів князів Григорія Волконського та дяка Андрія Іванова негостинно зустріли на території Речі Посполитої: «А в Менску на князь Григорьевых и Ондрьевых людей камнем и грязью метал и плети из рукъ вырывали, хотячи задратца; и на двор пришед многие люди, посланников лаяли и убиством грозили. Да того же дни, пришед на двор, люди Ивана Михайлова сына Гарабурды князь Григорьевых людей били, а Иван Гарабурда шурин Михайлу Ратомскому, что на Москвѣ» (Памятники, 1912, с. 299).

Сигізмунд III у 1607 р. дорікав московському князю Василію, що за міждержавною угодою той мав «не воювати» прикордонні міста, насамперед, Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомель та ін. з «волостми». В 1607 р. московська делегація на переговорах зазначала про події 1605 р.: «и з Остра будто бой и грабежи людемъ Московскимъ учиниться мели» (Памятники, 1912, с. 582, 702).

У 1608 р. було встановлене перемир'я між Річчю Посполитою та Великим князівством Московським на 4 роки та 11 місяців: «не зачепляти ничьм – города Киева з волостьми, города Житомира з волостьми, города Овруча з волостьми, города Любеча з волостьми, города Гомля з волостьми...» (Памятники, 1912, с. 702, 712). Планувалося знову розмежувати кордони держав: «А о рубежах, и о спорных землях, и о обидных делех во всех местцахъ слати нам, в.г. (великому государю), межы себе на обе стороне судей с обеюх сторон поровну по 4 човеки, а при них всех 4-х 50 человекъ; и выслати тых судей на рубеж в два места межы Чернигова и Остра... в 4-ом году перемирных летъ, час первой через засланье межы собою намовивши. А тым судьям зъехавшисе, зыскавши старожильцовъ, вправду с обеюх сторонъ учинити рубеж...» (Памятники, 1912, с. 703–704, 715).

Незважаючи на домовленості, у 1609–1611 рр. розпочалася війна за Чернігівщину, й на її теренах було встановлено владу Речі Посполитої (Кондратьєв, 2014, с. 143). У лютому 1613 р. король надав запорожцям грамоту, де дякував за службу у Московській війні, насамперед, за взяття Путивлю. Путивль був відданий князю Михайлу Вишневецькому, як одному із героїв та провідників цієї війни (Грушевський, 1995а, с. 337). Однак під час підписання Деулінського перемир'я у 1618 р. Путивль був повернутий Московській державі (Мальченко, 2001, с. 238).

Деулінське перемир'я 11 грудня 1618 р. припинило війну та юридично визнало Чернігово-Сіверщину за Річчю Посполитою. Остерське староство перестало бути прикордонним, а отже втратило свій стратегічний статус. Цікаво, що із утворенням Чернігівського воєводства проблема вже адміністративних кордонів була не вирішеною і повставала аж до 40-х рр. XVII ст., зокрема, питання розмежування кордонів Київського та Чернігівського воєводств розглядали на Варшавському сеймі 1641 р. (АЮЗР, 1861, с. 267, 271).

Розділ 7. Післямонгольські і литовсько-польські часи

Остерські бояри та козаки продовжували брати участь у війнах з Московською державою. Зокрема, у 1619 р. під час походу на Москву Конашевича-Сагайдачного в московський полон потрапили 5 козаків з Остра. У 1622 р. в Острі було 40 козацьких дворів, володарі яких не сплачували податків (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 26).

Від початку королювання Владислава IV (1632–1648 рр.) розпочалася чергова війна з Московською державою. У червні 1632 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про початок війни (хоча Деулінське перемир'я мало тривати до 1 червня 1633 р.) (Волков, 2004, с. 297). Війська боярина М. Шеїна «воювали... литовские города» Батурина, Ромни, Борзну та Мену. Того ж таки року був взятий в облогу Чернігів (Лазаревский, 1892, с. 105; Grabski, 1965, s. 492). У 1632–1633 р. московська армія осадила Борзну та Ромни, був взятий Новгород-Сіверський, спалений острог Батурина та розорені околиці Чернігова (замок взяти не вдалося). Весною 1633 р. запорожці брали участь у облозі московського Путивля, тоді ж вони розорили околиці Рильська. У цій операції брав участь загін на чолі з Я. Острянином, якому вдалося захопити Валуйку. У червні Острянин з'явився під Білгородом, але незважаючи на чисельну перевагу місто взяти не зміг. Наприкінці літа півтори тисячі «черкес» пішли на Курськ, але були відбиті московською армією (Кочегаров, 2017, с. 22).

Остерські козаки брали участь у повстанні Павла Бута (Павлюка) у 1637 р., серед учасників цього повстання були бояри Носки (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 27). Саме з Остерщини розпочалося повстання 1637 р. під проводом Я. Острянина, що вочевидь походив з дрібного остерського боярства. У своєму універсалі 20 березня 1638 р. гетьман Острянин зазначав головну причину, яка стала поштовхом до повстання — знущання над його батьком що призвело до його смерті: *«в городах и повтах: козальском, остерском, нежинском, и во всех иных... К вашим горестям присовокупляем мы нашу горесть, которую причинила нам весть, дошедшая до нас из Остра, из дома отца нашего... Какой то Геродовский, квартирующий в Остре... возимел особенную ненависть и злобу к отцу моему, известному по правам благородств козацкого с предков своих, и грозно приказал ему доставлять каждый месяц, не для себя, а для собак, товарищей своих, по три ведра тварогу и по ведру масла. Когда же отец мой не исполнил того, собственно по дамашним недостаткам, Геродовский, озлобляясь на то, в самый праздник рождества Господня исполнил наш дом горем и плачем. ...будучи пьян, озлился и для окончательного поругания, отрезал у отца цветущую сединою бороду, захватив и тела, а потом тяжелым, смертоносным, чеканом своим, без всякого уважения и жалости, дал ему по плечам и по груди более десяти ударов, от которых отец мой, прожив только шесть дней, переселился из этой жизни в вечную, оставив нас, детей своих, в горести и слезах, на сиротство»* (Бунзун, 2010, с. 56–58).

Апогей конфлікту остерського боярства із прийшлою польською шляхтою та королівською адміністрацією припав на старостування Стефана Аксака, остерського старости у 30–40-і рр. XVII ст. (Александрович, 1881, с. 36–37; Описи, 1989, с. 323). У 1627–1651 рр. (від 1648 р. — номінально) він був київським земським суддею (Однороженко, 2012, с. 150–151). Історик М. Александрович називав С. Аксака типовим представником свого часу, той був активним учасником військових виправ, у Хотинській битві 1621 р. очолював власний загін та проявив мужність. Згодом відправився на Запоріжжя, де за легендою навіть був кошовим (Александрович, 1881, с. 31). Аксакам на Київщині належали великі земельні маєтності, вони були власниками 1417 димів (для порівняння: Сапегам належало 1353 дими, Тиша-Биковським — 953) (Яковенко, 2008, с. 214). За підрахунками Г. Литвіна, у 1645 р. Аксаки володіли на українських землях 1726 «димами». Як і більшість урядовців того часу Аксаки активно використовували свої уряди для збільшення власних земельних володінь. Зокрема, Ян і Стефан почергово виконували функції земського судді, перший у 1599–1627 рр., другий — у 1627–1650 рр. Михайло отримав уряд київського підстоля за пожалуванням Владислава IV (Літвін, 2016, с. 245–247, 259).

Ян Аксак заснував у Остерському старостві низку слобод: Богданівка, Бобрик, Рудня та Нові Рожни (під Літками), його називають і засновником Броварів (Александрович, 1881, с. 32). Десь наприкінці XVI ст. Іван (Ян) Аксак здобув в Остерському старостві с. Світільнів. У подальшому це дозволило Аксакам претендувати на сусідське с. Рожни, які вважали приналежним до свитильнівських ґрунтів. Однак Рожни були визнані королівською маєтністю, у свою чергу, на Рожни претендував самозваний князь Рожновський. Ця суперечка не дозволила жодній із сторін заволодіти селом. У 1603 р. Ян Аксак відібрав у Захарія Яловицького село Літки. Його діти Стефан та Михайло Аксаки успадкували Світільнів та претензії на рожновські маєтності (Александрович, 1881, с. 30; Літвін, 2016, с. 258–259).

Рис. 4. Печатка Стефана Аксака 1629 р. (за: Однороженко, 2012, с. 151)

За розподілом батьківського спадку Стефану Аксаку (рис. 4) дісталися Святильнів, Бобрик та Рудня, а Михайлу – Гоголів, Димерка, Старі та Нові Рожни (Александрович, 1881, с. 32). У 1630 р. Стефан Аксак став остерським старостою, що дозволило йому й надалі боротися за збільшення володінь (Літвін, 2016, с. 258–259). Матеріали королівської люстрації 1636 р. згадують численні маєтності Аксака на Київщині, у тому числі отримані за дідичним правом (Lustracya, 1877, s. 213). Стефан Аксак також вважається засновником Козельця. Коли у 1663 р. польський король під час лівобережного походу надав місту магдебурзьке право, засновником міста зазначався саме Стефан Аксак, який заклав замок «для разныхъ случаевъ и для защиты противъ наѣздовъ непріятельскихъ» (Описи, 1989, с. 55–56). В описах кінця XVIII ст. згадувались козелецькі укріплення, можливо побудовані саме за старостування Аксака: «городское укрѣпленіе обнесенное, но отъ древности осыпавшееся», або ж: «городъ, обнесенный землянымъ валомъ, но по древности совсѣмъ развалившимся» (Описи, 1989, с. 55, 202–203).

У 1635 р. на С. Аксака був покладений обов'язок розмежування кордонів Київського воєводства та новоутвореного Чернігівського (фактично це був колишній московський рубіж). Були зазначені межі Остерського староства: «Почавши от Лютовы, старые остерские границы идут р. Десною до р. Смолянки... Смолянкою до р. Остра и Остром до устья р. Девицы и потом Девицею до верховья ея у могилы Лусты... Оттуда до Иваницкого рога, где плоский курган» (Бузун, 2010, с. 52).

У 1636 р. Стефан отримав судові рішення про визнання Крохаліва (Крехаєва) спадковим володінням, а у 1642 р. йому вдалося здобути аналогічний декрет щодо с. Рожни (дісталися Михайлу Аксаку, у 1644 р. були придбані у нього Стефаном) (Літвін, 2016, с. 258–259).

Як вже зазначалося, за старостування С. Аксака загострилося протистояння із остерським боярством. Ще за пожалуванням Стефана Баторія бояр Остерського староства звільнили від розвозки листів, цим пожалуванням бояр все ж таки відокремлювали від селянської та міщанської верстви. Як і більшість інших старост, Аксак намагався повернути бояр під свій «регламент», забирав у бояр землі, примушував сплачувати різноманітні податки та виконувати різні роботи. Це викликало хвилю звернень до королівської влади, 3 грудня 1633 р. Владислав IV заборонив старості привласнювати боярські землі, саджати їх до в'язниці, карати, примушувати відробляти «шарваркове», та взагалі порушувати їхні права. 22 грудня 1633 р. король доповнив цей наказ приписом, щоб жолнери та козаки не ставали на постій в боярських домівках, щоб бояр не примушували стерегти місто разом із міщанством, і щоб бояри відбували лише військову службу (Александрович, 1881, с. 36–37; Грушевський, 1994, с. 100).

Однак С. Аксак не виконав це розпорядження та продовжував відноситися до остерських бояр як до «хлопів» (рис. 5). Скориставшись приїздом люстраторів остерські бояри звернулися із черговою скаргою, комісія постановила залишити за боярами усі землі що були в їхньому користуванні, й окрім виконання військової служби, не вимагати відбуття інших повинностей. Для того щоб остерське боярство могло вільно користуватися правами отриманими за грудневими привілеями Владислава IV, був створений боярський реєстр (Александрович, 1881, с. 37).

Сам Стефан Аксак вже у похилому віці був фактично викрадений рідним братом та дітьми від першого шлюбу, та тримався ними у домашньому полоні. Причиною стало побоювання родичів, що усім майном може заволодіти його друга дружина Катерина. Вона народила йому сімох дітей (3 синів та 4 доньок), та отримала у пожиттєве володіння усі його маєтки. Сини від першого шлюбу – Ян та Гаврило, а також брат Михайло, що прийняв сторону племінників, фактично викрали батька з його замку в Гуляниках Васильківського повіту, спорядивши для того загін охочих із шляхтичів та селян. Вночі з 19 на 20 травня 1648 р. (за вісім днів до Корсунської битви) вони напали на замок. Катерина Аксак була біля чоловіка, той вже був без свідомості. Подейкували, що дружина запросила знахарів для процедури екзорцизму над чоловіком, й саме під час цього дійства до неї прибігла служниця шляхтчанка Ганна Мілановська із повідомленням про напад. Молоді Аксаки викрали батька та пограбували маєток. Старого перевезли до с. Татаринівка, а далі переправилися через Дніпро для оволодіння батьківськими статками. Катерина Аксак була вимушена втекти

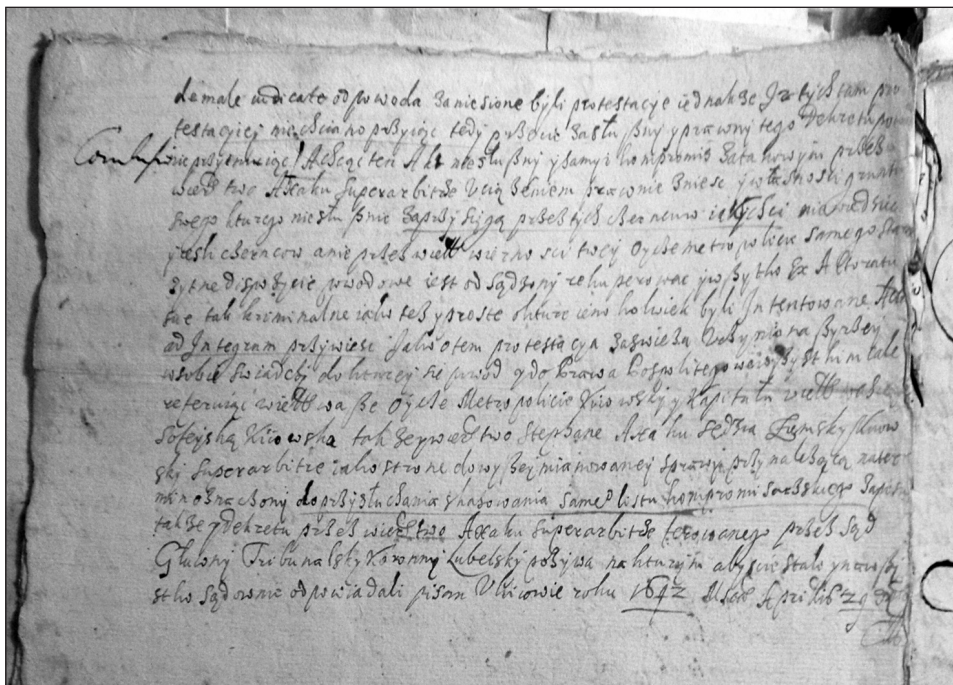

Рис. 5. Фрагмент «протестації» Стефана Аксак 1642 р. (з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)

на Волинь (Александрович, 1881, с. 47–48). Події 1648 р. зруйнували плани усіх сторін, у 1650 р. помер Стефан Аксак, а незабаром і його брат Михайло (Літвін, 2016, с. 258–259).

Остерське боярство взяло активну участь в Національній революції українського народу середини XVII ст. Причиною цього стала боротьба із остерськими старостами та прийшлою польською шляхтою за станові та соціальні права (Александрович, 1881, с. 25, 41). Як тільки чутки про перемогу Хмельницького під Корсунем у травні 1648 р. дійшли до повноправної польської шляхти, що мала осади на Остерщині, частина її повтікала за Дніпро, частина – сховалася у Києві де загинула від рук повстанців (Александрович, 1881, с. 47). У свою чергу, дрібна остерська шляхта, яка не володіла усім комплексом шляхетських прав та зазнавала гноблення від старостинської адміністрації, або зайняла очікувальну позицію, або ж відразу перейшла на бік повсталих.

Початок формування козацьких полків в регіоні припадає саме на весну 1648 р. Вочевидь що одним із перших сформувався Ніжинський полк, до складу якого увійшли Остер, Козари, Козелець, Мрин, Моровськ та Бобровиця (Заруба, 2007, с. 71). З утворенням Переяславського полку остерські сотні відійшли до нього. 19 червня 1648 р. севські воєводи З. Леонт'єв і І. Кобилський повідомляли до Посольського приказу: «запорожские козаки Чернегов, и Нежин, и Борзну, и Остророг (Остер – І.К.) и многие города поимали и засели... и своевольные люди мещане и мещанские дети... к козакам пристают и копяцца вместе» (Воссоединение, 1953, с. 48).

Остерські бояри у середині XVII ст. стали вписуватися до козацьких реєстрів, до реєстру вписалися і деякі шляхтичі: Васьковичі, Ставицькі, Закревські, Козловські, Шидловські, Закаблущькі та інші. Своїм вступом до козацьких лав, шляхта та бояри «укрепляли за собою право собственности на земли, находившиеся в их пожизненном или ленном владении» (Александрович, 1881, с. 50).

Представники остерського боярства були й серед найближчого оточення гетьмана. Від початку війни біля Б. Хмельницького згуртувалася ціла плеяда так званих «старовинних» козаків, серед яких згадаємо й представників дрібного остерського боярства – це І. Гиря, Д. Гиря, А. Жданович, Т. Носач та ін. (Александрович, 1881, с. 50; Гурбик, 2014, с. 304). За підрахунками В. Кривошеї, у Остерській сотні відсоток козаків-шляхтичів був доволі значним і становив 27 % (Кривошея, 2004, с. 333).

Загалом територія Остерського староства виявилась розподіленою між Остерською, Моровською, Козелецькою, Заворичською і Гоголівською сотнями Переяславського полку, Слабинською сотнею Чернігівського та Броварською Київського полку (Александрович, 1881, с. 49; Бу-

Подесення в історії України

зун, 2010, с. 59). У подальшому Броварська сотня була ліквідована, бо була дуже мало чисельною (Александрович, 1881, с. 49–50).

Таким чином, приєднання Остерського староства до Речі Посполитої започаткувало новий етап у розвитку регіону. Зміни, насамперед, стосувалися соціального становища місцевої людності — остерське боярство отримало потенційну можливість здобути повноправний шляхетський статус, однак, не змогло скористатись нею повною мірою. Водночас, регіон активно колонізували переселенці з Волині, а від кінця XVI ст. й польські шляхтичі, а от рух переселенців із Великого князівства Литовського хоча і не припинився, але став незначним.

Остер залишався важливою прикордонною фортецею. Старий остерський замок, побудований за О.Гаштольда, був у поганому стані та не відповідав наявним потребам. У 1571 р. була побудована нова фортеця над самою Десною. Як і раніше, обов'язок оборони замку був покладений не лише на замкових бояр, але й на міщанство. Із приєднанням Чернігово-Сіверщини до Корони, значення остерського замку поступово занепадає, але подальші міждержавні конфлікти, що тривали протягом 20–30-рр. XVII ст., примусили владу реконструювати оборонні споруди Остра. Хоча ця проблема так і не була вирішена, старий замок знаходився у занедбаному стані, а замок побудований у 1571 р. почав руйнуватися бо підмивався деснянськими водами.

Беззаперечно, що Люблінська унія принесла зміни в колонізаційні процеси на території староства. Прийшлий шляхті надавалося право осаджувати нові поселення, старі боярські осади купувалися, а подекуди й захоплювалися. Зростає кількість населених пунктів, з'являються такі поселення як Бобровиця, Носівка та Козелець. Як і за литовської доби, великими землеволодільцями залишилися київські монастирі.

Соціальні зміни покликали до життя козацький стан. Основним джерелом формування козацької верстви на Остерщині були представники давнього остерського боярства. Остриани брали активну участь у повстанні Наливайка, Бута (Павлюка), Якова Острианиці. З Остерщини розпочався московський похід Лжедмитрія, табір якого розміщувався у Виповзові. Остерські бояри та міщани брали участь у визволенні Чернігово-Сіверщини.

Постійні конфлікти із прийшлою польською аристократією та місцевою старостинською адміністрацією, а як наслідок — втрата земель та соціального статусу, привели остерське боярство у козацькі лави під час Національної революції українського народу середини XVII ст. Територія Остерського староства виявилась розподіленою між Остерською, Моровською, Козелецькою, Заворичською і Гоголівською сотнями Переяславського полку, Слабинською сотнею Чернігівського та Броварською Київського полку. Короткий проміжок часу існував й Остерський полк. Чимало представників остерського боярства вписалися до козацьких лав, їх представники були й серед найближчого оточення Б. Хмельницького.

Александрович М.Н. Остерский уезд. — К., 1881.

Архив Юго-Западной России (АЮЗР). — К., 1861. — Ч. 2., Т. 1.

Архив Юго-Западной России (АЮЗР). — К., 1907. — Ч. 8., Т. 5.

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). — К., 2017.

Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії). — Чернігів, 2010.

Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1731 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 7. Отд. III. — К., 1893. — С. 29–68.

Волков В. Войны и войска Московского государства. — М., 2004.

Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. — М., 1953. — Т. 2.

Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 5. — К., 1994.

Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 6. — К., 1995.

Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 7. — К., 1995а.

Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 302–322.

Жук О.М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569–1648 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 2011. — Вип. 21. — С. 13–27.

Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007.

Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период. — Біла Церква, 2007.

Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.). — Чернігів, 2014.

Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг.: сб. документов. — М., 2017.

Розділ 7. Післямонгольські і литовсько-польські часи

- Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К., 2004.
- Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. – К., 2006.
- Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т. 1.
- Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – К., 2016.
- Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.
- Однороженко О. Шляхетська геральдика київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 99–185.
- Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989.
- Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608): Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества. – М., 1912. – Т. 137.
- Пархоменко О. Ніжинська фортеця у світлі останніх археологічних досліджень // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 188–191.
- Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто. – Чернігів, 2011.
- Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С. 27–38.
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008.
- Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1965.
- Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37. Parengė D. Baronas. – Vilnius, 2011.
- Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących // Źródła Dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 5. – S. 1–226.